

Lehçe-i Osmânî’de Hastalık Adları ve Günümüz Sözlüklerindeki Görünümleri

Disease Names in Lehçe-i Osmânî’and Their Appearance in Today’s Dictionaries

ÖZET

Sözlükler, bir toplumun dünya görüşünü, hayat tarzını, gelenek ve göreneklerini görmek, anlamak ve toplumların sosyokültürel değişiminin izini sürmek için önemli kaynaklardır. Bu amaçla Türk dili açısından önemli bir kaynak olan “Lehçe-i Osmânî” adlı sözlükteki hastalık adlarının tespit edilmesi hedeflenmektedir. Çalışmada Ahmet Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmânî Sözlüğünün 2000 yılında Recep Toparlı’nın aktarıp yayına hazırladığı ve Türk Dil Kurumu tarafından basılan sözlük kullanılmıştır. Elde edilen veriler Güncel Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlükleri (çevrimiçi) karşılaştırılarak hastalık adlarının tarihsel seyir içinde ve günümüzdeki durumu incelenmeye çalışılacaktır. Hastalık adlarının tıp terimleri içinde önemli bir yeri vardır. Elde edilen verilerde; ölüm, korku vb. gibi hastalık adlarının da tabu olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu maksatla hastalık adlarının örtmece sözler ve güzellemlerle; benzetmelerle, söz öbekleri ve deyimlerle isimlendirildiği görülmektedir. Taranan sözlükte insan, hayvan ve bitki hastalıkları ile tedavi yöntemlerinin olduğu 246 sözcük tespit edilmiştir. Kaydedilen sözcüklerin günümüz sözlüklerindeki durumu üzerinde incelemeler yapılmıştır. Sözlükte hastalık adlarına Türkçe isimler türetilmiş ve bazı tıp terimlerinin Türkçe isimlerden oluştuğu kayda geçirilmiştir. Bu sözcükler alıntı sözcük ve kavramların Türkçe kökenli sözcüklerle de ifade edilebileceğinin göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Lehçe-i Osmânî, Söz Varlığı, Hastalık Adları, Örtmece.

ABSTRACT

Dictionaries are important resources for seeing and understanding a society's worldview, lifestyle, traditions and customs, and for tracing the sociocultural change of societies. For this purpose, it is aimed to reveal the disease names in the dictionary called “Lehçe-i Osmânî” (Ahmet Vefik Paşa’s Lehçe-i Osmânî, prepared by Recep Toparlı and published by the Turkish Language Association in 2000), which is an important source for the Turkish language. The data obtained will be compared with the Güncel Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü and will be tried to examine the historical course and current situation of the disease names. Disease names have an important place in medical terminology. The data obtained show that disease names such as death, fear, etc. are also seen as taboo. For this purpose, it is seen that diseases are named with euphemisms and embellishments, analogies, phrases and idioms. In the scanned dictionary, 246 words were marked, including human, animal and plant diseases and their treatment methods. Studies were conducted on the status of the recorded words in today's dictionaries. It was seen in the dictionary that Turkish names were derived from the names of diseases and it was recorded that medical terms were composed of Turkish names. These words are also an indication that words and concepts of Turkish origin can be derived instead of words and concepts of foreign origin.

Keywords: Lehçe-i Osmânî, Vocabulary, Names of Diseases, Euphemism.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu tarafından sözlükler, bir dilin, bütün veya belli bir dönemdeki sözcüklerini yazılışları, türleri, söylenişleri, temel ve yan anlamları, kullanım özellikleri bakımından kayıt altına alan, açıklayan, edebi metinlerden seçilen cümlelerle örneklendiren, alıntı sözcüklerin hangi dilden geçtiğini bildiren başvuru kaynakları olarak tanımlanmaktadır (Türkçe Sözlük, 2011: XI). Bir dile ait sözcükleri yine aynı dille açıklayan sözlükler olduğu gibi başka dillerdeki karşılıklarını gösteren ve açıklayan sözlükler de vardır. Bu özellikleri ile sözlükler tek dilli, iki dilli, çok dilli sözlükler olarak hazırlanmaktadır. İlk dönemlerde iki veya çok dilli sözcük listesi şeklinde kullanılan sözlükler gezginler, tacirler ve misyonerler için yazılmıştır (Türkçe Sözlük, 2011: XIII). Türk Dilinin ilk sözlüğü olan Divan-ü Lügat’ it Türk de iki dilli bir sözlük şeklindedir. Nihayet XVIII. yüzyıldan sonra Türkçeden Türkçeye sözlükler hazırlanmaya başlanmıştır (Türkçe Sözlük, 2011: XV). Bu çalışmaya konu olan Lehçe-i Osmânî sözlüğü de bu minvalde ortaya çıkarılmış ilk sözlüklerdendir.

Gülbeyaz Göztaş Durna ¹

How to Cite This Article

Göztaş Durna, G. (2026). Lehçe-i osmânî’de hastalık adları ve günümüz sözlüklerindeki görünümleri. *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587) 12(1), 23-41.
DOI:
<https://doi.org/10.5281/zenodo.18394484>

Arrival: 11 November 2025

Published: 27 January 2026

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Arş. Dör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artvin, Türkiye. ORCID: 0000-0002-6447-6214

AHMET VEFİK PAŞA ve LEHÇE-İ OSMÂNÎ

Ahmet Vefik Paşa eğitimli bir aileden gelmektedir. Fransa’da ilk eğitimini alır. Ülkeye döndükten sonra Tercüme Odasında mütercimlik faaliyetlerinde bulunur. Devlet kademelerinde hızlı bir yükseliş gösterir. Tahran’a görevlendirilir ve hem Farsçayı yerinde öğrenme hem de İran kültürünü daha yakından tanıma fırsatı bulur. Böylece Doğu dillerine ve kültürlerine dair incelemeler yapar. Daha sonra Paris baş sefiri olur. Burada da Batı dilleri ve kültürü ile yakından ilgilenir. Son olarak Belgrad’da görevlendirilir ve Balkan dilleri ve coğrafyası hakkında bilgi sahibi olur (Ay, 2020: 52). Paşa, geniş bir coğrafyada Osmanlı hükümeti tarafından kendisine verilen devlet görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirir. Bu görevlerden uzakta kaldığı zamanlarda ilimle ve özellikle edebiyatla ilgilenmiştir. Bu üretkenliği sayesinde sözlükçülüğün yanı sıra çevirmen, tiyatro yazarı ve derlemeci olarak çalıştığı görülmektedir (Yılmaz ve Tosun, 2021: 403). Paşa, görevlendirildiği yerlerde öğrendiği doğu medeniyetinin kültürünü, Fransa’da yaşarken edindiği batı medeniyetinin kültürü ile birleştirmiştir (Vural ve Böler, 2011:3). Ahmet Vefik Paşa, devlet işlerinden azledildikten sonra (1876) Lehçe-i Osmânî’nin ilk yayını yapar. Bu ilk baskı bazı kesimler tarafından eleştirilir. Paşa, Türk dilinin adı hakkındaki duruşunu belirterek sözlüğe Lehçe-i Osmânî ismini vermiştir. Ona göre Türkçe geniş bir coğrafyada konuşulan bir dildir. Türkçe’nin bir lehçesi de yaşamını sürdürdüğü ve köklendiği topraklarda konuşulmaktadır. Bu dil ise Lehçe-i Osmânî olarak ifade edilmektedir. Sözlük iki cilt olarak basılmıştır. Bu ciltlerin ilki “aslı Arabî ve Farsî” olmayan kelimelerden oluşmaktadır. Çalışmamıza konu olan Lehçe-i Osmânî, modern sözlükçülük geleneğimizin ilk örneği olarak kabul edilmektedir (Yılmaz ve Tosun, 2021: 401). Madde başı Türkçe kelimelerinin fazlalığı ve tanımlamalardaki Türkçe kullanımı dikkat çekicidir. Ayrıca kaba Türkçe diyerek hor görülen halk dilinin sözlerine ve deyimlerine çalışmasında yer vermiştir. Yazı dilinde yer almayan, halkın da kullanmadığı veya anlamı değişmiş Türkçe kelimeleri sözlüğünde göstermiştir. Yabancı sözcükleri, halk tarafından kullanılmayan Arapça, Farsça sözcükleri daha az tercih etmiştir (Vural ve Böler, 2011:8-9). Eser modern sözlüklerle kıyaslandığında Türk kültür ansiklopedisi olacak niteliktedir. Halk ağzı sözcükleri, yazı dili sözcükleri, özel isimler, tarihi kadim mekânlar, aşiret, soy, boy adları, cins isimler, dağ adları, su adları, terimlerin yer aldığı kapsamlı bir sözlük olarak karşımıza çıkmaktadır. Paşa’nın, hem batı kültürüne hem doğu kültürüne hâkim olmasından kaynaklı eserde bazı bilimsel terim adlarına da rastlamak mümkündür. Bu sebeple son dönemde Covid-19 pandemisinden dolayı çokça maruz kaldığımız hastalık kavram alanının tarihi dönemlerdeki durumunu ortaya çıkarmak ve hastalık adlarının hangi terimlerle karşılandığını tespit etmek amacıyla Recep Toparlı’nın 2020 yılında yayına hazırladığı Lehçe-i Osmânî Sözlüğü kaynak olarak kullanılmıştır.

HASTALIK ADLARI

Bir dile ait sözlüklerde o dilin kültürü, yaşayışı, tarihi, bilimi gibi birçok disipline ait sözcüğün yer aldığı görülmektedir. Bu sözcüklerin oluşturduğu küme, ait olduğu disiplinin kavram alanını oluşturur. Kavram alanı bir milletin söz dağarcığını, sosyal ve kültürel yapı taşlarını, sistematik bir biçimde ortaya çıkaran bilim dalıdır. Kavram alanlarının tespiti bulunduğu dilin söz varlıklarının ortaya çıkarılması ve anlamlandırılması açısından önemlidir. Bilginin karşıladığı kavramın herkes tarafından kullanılıyor ve kabul ediliyor olması gerekmektedir. Hastalık adları ve kavramları tıp bilimi ve terimleşmesi açısından değerlidir. Bu terimler sadece Türk terim bilimi ve kavram alanı için değil tarihsel tıp araştırmaları için de önemlidir (Durmaz, 2019: 71). Bahadır’ın çalışmasında aktardığına göre XVIII. yüzyılda tıptaki gelişmelere bağlı olarak tercüme faaliyetlerinin artmasıyla yabancı sözcüklere karşılık bulma gerekliliği doğmuştur. Buna göre çevirisi yapılan dilden Türkçeleştirmek suretiyle, alıntı dilden birebir alıntılarla ya da başka bir dil vasıtası ile Türkçe terimlerin oluşturulduğundan bahseder (2016b: 186). Arapçanın yoğun olarak kullanıldığı Osmanlıca tıp metinlerinin bazılarında Türkçeleştirme yoluna gidildiği ve Türkçe kelimelerin de sıklıkla terimlere karşılık olarak kullanıldığı görülmektedir (Bahadır, 2016a: 47). Terimleşme bir dilin gelişme düzeyini, tarihsel derinliğini ve bütünlüğünü göstermesi açısından önemlidir (Doğan, 2017: 39).

Güncel Türkçe Sözlükte hastalık: “Organizmada birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasıyla sağlığın bozulması durumu, rahatsızlık, çor, dert, sayrılık, illet, maraz, maraza, esenlik karşıtı.” ifadeleri yanında “Ruh sağlığının bozulması durumu.”, “Bitkilerin yapılarında görülen bozukluk.” ve “Aşırı düşkünlük, tutku.” olarak adlandırılmıştır (TS: <https://sozluk.gov.tr/>). Bir kavrama ad verme yöntemi, toplumun kültürünü, dünyayı algılayışını, algıladığı bu kavrama nasıl ad verdiğini yansıtmaları bakımından önemlidir. Türkçenin tarihi dönemlerinde de hastalık kavramına ad verme şekilleri, Türk toplumunun sosyal çevresine ve doğasına bakış açısını göstermesi açısından önemlidir (Efe, 2020: 14). Dış dünyada yaşanan bir takım deneyimler ve yaşananlar insanın iç dünyasını ve zihin yapısını oluşturmaktadır. Ana dilini kullanarak yaşadıklarını ve edindiği bilgileri aktaracaktır. Kendi kültüründe ve deneyimlerinde olmayan yeni bir bilgi ile karşılaştığında maruz kaldığı bilginin kavramını kullanacak ve alıntı kelimelerden yararlanacaktır (Efe, 2020: 10). Tıp terimleri de alıntılama oranı yüksek dil unsurlarıdır. Anadolu sahasında, XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar egemen olan tıp anlayışında, klasik Osmanlı tıbbının etkisiyle Arap

ve Fars kaynaklarından yararlanıldığı, XIX. yüzyıldan sonra batı modeli ile eğitim veren modern tıp mekteplerinin kurulmasıyla Fransızca ve diğer Avrupa dillerinden etkilendiği görülmektedir. Bu sebeple tıbbi terimlerin oluşturulmasında Türkçenin yanı sıra Arapça, Farsça, Fransızca ve diğer Avrupa dillerinden de yararlanıldığı söylenebilir (Çiçekler ve Gürlek, 2016: 85). Yapılan çalışmalarda Türkiye Türkçesinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında Türkçe kökenli birçok hastalık adının tespit edildiği görülmektedir. Bunların büyük çoğunluğunun Türkçe adlarla oluştuğu görülür fakat bu adlar özellikle örtmece gibi birçok sebeple kullanımdan düşmüştür. Ölümle sonuçlanan hastalıklarda, hastalığın adı yerine ince hastalık, kötü hastalık, amansız bir hastalık şeklinde kavramlaştırmalar görülmektedir (Koç, 2010: 77). Bir dilde “uygunsuz, kaba, kötü, müstehcen, iğrenç, yakışıksız, utandırıcı, nahoş, korku veren veya sıkıntıya sokan” bir çağrışıma sahip kelimeler örtmece sözlerle ifade edilmektedir. Verdiği etkiyi kırmak için “müphem, yumuşak, dolambaçlı, zararsız” gibi ifadelerle başvurulur. Bu ifadelerin çağrıştırdığı olumsuz anlamı hafifletmek ve bazen ortadan kaldırmak için bu yöntem tercih edilir. Bu şekilde anlamlandırmanın temelinde tabunun varlığından söz edilebilir. Hastalıklar, ölüm, inançlar, kadın erkek ilişkileri, korku, vücudun bazı organları ve bunlarla ilgili sözcükler bütün kültürlerde tabu olarak görülmektedir (Çiftioğlu, 2015: 146). Hastalık adlarının bazıları da bu örtmeceler kullanılarak oluşturulmuş, böylece hastalık doğrudan söylenmeden ifade edilmektedir. Halk, hastalığı tabu sayıp adlandırmayı örtmek ya da güzelleyerek bu illetlerin kendilerine uğramasını engellemek istemiştir. Bununla birlikte dünyayı algılayış biçimlerini referans alıp benzetme yolları kullanılarak hastalıklara isim vermişlerdir.

LEHÇE-İ OSMÂNÎ'DE HASTALIK ADLARI

Bu araştırmada Recep Toparlı'nın hazırlamış olduğu “Ahmet Vefik Paşanın Lehçe-i Osmânî Sözlüğü” kaynak olarak kullanılmıştır. Sözlükte geçen hastalık adları incelenerek günümüz sözlüklerindeki durumları ve anlamları karşılaştırılmıştır. Lehçe-i Osmânî Sözlüğünde (LO) tespit edilmiş hastalık adları ve günümüz Türkçesindeki durumları TDK'nın Güncel Sözlüğü (TS), Derleme Sözlüğü (DS), Tarama Sözlüğü (TAS), Bilim ve Sanat Terimleri Sözlükleri (BSTS), yer yer Kubbealtı Lugatı (KL) ve Kamus-ı Türki Sözlüğü incelenerek ortaya çıkarılmıştır. Sözlük tek tek taranarak hastalık adları tespit edilmiş ve fişleme yapılarak elde edilen veriler analiz edilip sözlükteki alfabetik sıralamaya göre incelenmiştir. İnsana özgü hastalık adlarının yanı sıra hayvanlara özgü hastalık isimleri ve bitkilere özgü hastalık isimleri de tespit edilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Bedensel hastalık adları ile birlikte ruhsal hastalık adlarının da sözlükte yer aldığı görülmüştür. Ayrıca sözlükte geçen tedavi ile ilgili sözcükler de kaydedilmiştir. Fişlenen sözcükler insana özgü, hayvanlara özgü, bitkilere özgü hastalık adları ve tedavi yöntemleri olarak sınıflandırılmıştır. Her bir sınıflandırma kendi içinde yapılarına göre incelenmiş ve hastalık adlarının nasıl oluştukları gösterilmiştir. Bu çalışmada, metin içinde kolaylık sağlaması için sözlük adları, yanlarındaki parantez içinde verilen kısaltılmış halleri ile kullanılacaktır.

İnsana Özgü Hastalık Adları

Kök Halinde Olanlar

Ağı: Humma.

Ağrı: Bir tarafı ağmış ve sakat olmuş manasına, elem, sızı.

TS: Vücudun herhangi bir yerinde oluşan rahatsızlık hissi.

DS: Soğuktan ileri gelen bir çeşit hastalık, yara, çıban gibi hastalıklara verilen ad, tifo, sığır ve koyunlarda sıcak ve yağlılıktan ileri gelen bir hastalık.

TAS: Acı ızdırıp, dert, illet.

Arkun: Argın, düşkün, yorgun, Farisi de hasta demek.

TAS: Aheste, yavaş, ağır, sakın.

Ateş: Sözcüğünde hararet artmasına dair açıklamalı bir sözcük yoktur. Ateşlenmek kavramı, alazlanmak, alaza ve türevleri ile ifade edilmiştir.

Baras: Alaca illeti.

TS: Alaca hastalığı.

Buru: Sancı.

TS: Sancı.

Çıban: Dümmel, karha.

TS: Vücudun herhangi bir yerinde oluşan ve çoğu, deride veya deri altında şişkinlik, kızartı, ağrı ve ateş ile kendini gösteren irin birikimi; karayanık.

Çiğit: Yüzde çil lekesi.

Çolak: İletle kolu büzülmüş, düşmüş.

TS: Eli veya kolu sakat olan (kimse).

Çolpa: Ayağı çolak.

TS: Ayağı sakat olan.

Çopur: Yüzdeki iri çil.

TS: Yüzü çiçek hastalığından kalma küçük yara izleri taşıyan, aşırı çiçek bozuğu olan (kimse); işkembe suratlı.

Daz: Saç kıran.

Deli: Mecnun, akli yittik.

TS: Aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan.

DS: Akli muvazeneden mahrum.

BSTS: Çanta hastalığı (bir nevi mantarların ağaçlarda yol açtığı hastalık).

Denk: Dang, Hindu lisanından humma levinden illet.

Donra: Baş kepeği, konak.

TS: Saç kepeği; kalınlaşmış, tabaka durumuna gelmiş kir .

DS: Kir, su ve ısı değişimi sebebiyle el ve ayaklarda meydana gelen siyahımsı çatlaklar, yaracıklar, nasır, kalınlaşmış, sertleşmiş çiban. Soğuk etkisiyle elde, ayakta oluşan çatlaklar.

Dumağı: Zükam, nezle.

TS: TAS: DS: Nezle, grip, bronşit.

Eğinç: Siğil, ur.

Gıcı: Diş gıcırdatmak .

Göyük: Humma, nöbet.

TS: Hastalık ateşi.

Hılık: boğaz balgamı.

Isık: İsilik, isirin, hararet kabarcığı.

İrin: Yaraya dolan cerahat, olgun yaraların suyu, rim (murdar, irinli).

TS: Organizmanın herhangi bir yerinde iltihaplanma sonunda ölmüş hücre artıklarından ve bozulmuş akyuvarlardan oluşan, mikropu veya mikropsuz, genellikle sarımtırak renkte koyuca sıvı; cerahat, ufunet.

İssi: Sıtma.

Kambur: Hadbe (arka yumruluğu), her türlü eğrilik.

Kanbel: Bükülmüş bilek kamburu.

Kangren: Etleri, yaraları çürüten illet.

TS: Vücudun herhangi bir yerindeki dokunun oraya kan gelmemesi sonucu ölmesi.

Keke: Kekeme, ağır pepe.

TS: Kekeme.

Kel: Kel illeti.

TS: Saçı dökülmüş olan (kimse); keleş, yağır.

Kolera: Salgın kolera illeti, heyfe.

TS: Şiddetli ishal ve kusmalarla kendini gösteren, çok bulaşıcı, salgın ve öldürücü bir hastalık.

Kör: Ama, görmeyen.

TS: Görme engelli.

Kötürüm: Mefluç, oturak manasına sakat.

TS: Yürüyemeyecek derecede sakat.

Kuduz: Kutuz, azmış köpek ve sair akur (saldırgan).

TS: Köpek, kedi, tilki vb. memeli hayvanlardan ısırma, tırmalama veya salya yolu ile insana geçen, genellikle çırpınma, sudan korkma şeklinde beliren, zamanında aşı yapılmazsa ölümle sonuçlanan hastalık.

Külçer: Delice nevinden illeti gafa. (Delice hastalığı gibi yaramaz, kem bir hastalık.).

Mayasıl: Vücutta akar çatlaklar sıracı illeti gibi emraz, sızar nasırlar.

TS: Tende kızartı, kaşınma, sulanma, kabuk bağlama vb. doku bozukluklarıyla kendini gösteren ve bulaşıcı olmayan bir deri hastalığı; egzama.

Nasır: Vücudun her yerinde özellikle el ve parmaklarda hâsıl olan katı deri.

TS: El ve ayağın sürekli sürtünmelere uğrayan noktalarında üst derinin kalınlaşması ve sertleşmesiyle oluşmuş deri.

Obur: İlet-i cu, cu'ül-kelb (köpek açlığı: oburluktan dolayı doymak bilmeme) (Demir, 2020:1).

TS: Gereğinden çok yemek yiyen, doymak bilmeyen (kimse).

Peltek: Tumtum, basık söyler, lüknet.

TS: Dilini dişlerinin arasına alır gibi konuşan ve bu yüzden s, z gibi sesleri kusurlu söyleyen (kimse).

Pepe: Lüknet-i lisanı olan, hurufu çiğneyen dili basık olan. Kekeme.

TS: Dudak sesleriyle başlayan kelimelerin ilk seslerini güçlükle söyleyen ve ancak birkaç kez tekrarladıktan sonra arkasını getirebilen (kimse); pepeme.

Sağır: Esam, ses vermez.

TS: İşitme ve konuşma sorunu yaşayan, iletişimi işaret dili ile kurabilen ve işiten kişilerle iletişim kurmakta zorlanan.

Sayrı: Yanar hasta, nekahatte.

Sedef: Sedef.

TS: Sedef hastalığı.

Sekeme: Halc illeti, felç, kemikleri solda.

Sıtma: Isıtma, titreme humması, humma.

TS: Anofel türü sivrisineğin sokmasıyla insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalık; ısıtma.

Siğil: Kurbağa ve otlu hayvan siymekle hâsıl olan köklü kabarcık emsali. Elde ayakta olan sü'lul (meme başı).

TS: Deride, özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur; tavukgötü.

TAS: Meme (basur memesi).

Sivil: Ufak sivri kabarcık, sivilce, beser, sülak (ağız yangısı).

DS: Sivilce, siğil.

Sivme: Diyabet, şeker illet, böbrek sürmek.

Susa: Susalık illeti (susuzluk) (Canpolat, 1973: 34).

Şiş: Şişkin, ur verem.

TS: Şişmiş olan yer; şişlik.

DS: Ur, çıban, şiş.

Tifüs: Kara humma.

TS: Bitle geçen, ortalama on beş gün süren, vücutta pembe lekelerle beliren, ateşli ve tehlikeli bir hastalık; lekeli humma.

Tumtum: Peltek.

Ur: Şiş, verem.

TS: Hücrelerin aşırı çoğalmasıyla insan, hayvan veya bitki dokularında oluşan ve büyüme eğilimi gösteren yumru; bağa, çingene ahtapotu, dert, tümör, neoplazma, vejetasyon.

Uyuz: Uyuz illeti, cerebger,

TS: Uyuz böceğinin, üst derinin altına girerek yaptığı kaşıntıdırıcı, bulaşıcı bir deri hastalığı.

Yara: Cerh, silahla olan vesair türlü ceriha, yarık.

TS: Keskin bir şeyle veya bir vuruşla vücutta oluşan derin kesik; ceriha, vücutta işlemekte olan çıban.

Yel: Ağrı nevinden oynak sızılar.

TS: Romatizma ağrısı, kalın bağırsaktaki gaz.

Yük: Hamile olmak.

TAS: Rahimdeki çocuk, cenin.

TS: Yüklü: gebe.

Yapım Eki Alarak Türetilenler

Ağrıklı: Müzmin sızılı.

Ağrılı: Rencave, muzır, müzac.

DS: Hastalıktan kurtulamayan kimse, hastalıklı, ağrılı.

Aksak: Anadan doğma topal.

TS: Aksayan, hafifçe topallayan.

DS: Koyunun tırnağı arasında meydana gelen ve çakı ile kesilerek yerine tuz basılan şişkinlik.

Aksaklık: Topallık, arec, kızıl, kısalık, humal.

Aksamak: Sekerek yürümek.

DS: Hafifçe topallamak.

Aksırık: Ateş.

TS: Hapşırık.

BSTS: Yabancı cisim, parazit, eksudat veya yangı nedeniyle burun mukozasının uyarılmasıyla oluşan derin bir solunum sonrası ağız ve burundan yapılan kuvvetli nefes verme.

Aksırmak: Ateş vurmak.

TS: Hapşırık.

Alacalanmak: Göz hirelenmesi (göz kamaşması).

DS: alaca: At ve eşeklerin ağzında olan bir çeşit hastalık, sıraca hastalığı, çiçek bozuğu, çöpür yüz.

Alazlama: Yılcık nevi humre (yılcık hastalığı).

TS: Vücutta kızılık veya kızıl lekeler belirmesi durumu.

DS: Yüzde ve vücutta çıkan çıbanlar, kızartılar, yılcık; yeni buzağılayan ineğin memeleri şişerek süt veremez hale gelmesi ve sığırlarda karın şişmesi .

TAS: Yılancık hastalığı.

Alazlanmak: Ateşten ve harareten vücutta kan peyda olmak.

TS: Vücutta kızılık veya kızıl lekeler belirlemek.

DS: Vücut sıcaktan kızarmak.

Alevlenmek: Hararetlenmek, iltihap.

TS: Kelime var ama hastalık manasında kullanılmamıştır.

Boğmaca: Şedit bir nevi öksürük.

TS: Genellikle çocuklarda öksürük nöbetleriyle kendisini gösteren bulaşıcı bir hastalık.

Boğulma: Mahmuk olmak, suda telef olmak, ruhu sıkılmak.

TS: Havasızlıktan ölmek, bunalmak.

Çapaklanma: Seri akar, gafş.

TS: Çapak oluşmak.

Çarpılmak: Eğrilip bükülmek.

TS: Çarpık duruma gelmek.

Çarpıntı: Helecan, temellül.

TS: Kalbin hızlı ve sık vurması.

Çatlamak: Yarılmak.

Çıldırma: Tecennün etmek.

TS: Delirmek, aklını oynatmak.

Çınlamak: Kulak ötmek.

TS: "Çın" diye ses çıkarmak.

Çınramak: Uyuyamama hastalığı.

Çığsinmek: Seher illeti (gece uyuyamama hastalığı, uykusuzluk (Kamus-ı Türki: 2004: 752)).

Çillenmek: Lekelenmek.

TS: Yüzde çil oluşmak.

Çillik: Baras illeti.

Çolaklık: İletle kolu büzülmüş olan.

Çolpan: Çolak yürüyen.

Çopurlu: Çiçek bozuklu.

Çukurlaşmak: Çökmek.

Çürümek: Morarmak.

Dalamak: Isırgan otu ve hayvan sokup yakmak.

TS: Köpek, kurt vb. hayvanlar dişlemek, ısırarak; haşlamak, zehirli böcek, ısırgan otu, sert kumaş dokunarak teni acıtmak veya kaşıdırmak; batmak, yemek.

TAS: Isırmak, yaralamak, sokmak.

DS: Her tarafını kaplamak, sarmak, bir şeyin üzerine atılarak yaralamak, yırtmak.

BSTS: Tahriş etmek.

Dağlanmak: Key, iktiva.

Daralmak: Zucet: iç sıkıntısı, gönül darlığı, derun münkabız olmak, bağırsak daralması.

TS: Başı dara gelmek; bunalmak.

DS: Canı sıkılmak, bunalmak, rahatsız olmak, sıkıntılı vakit geçirmek, hiddetlenmek.

Darlanmak: Kasavet: (üzüntü, kaygılanma), dil teng: sıkıntılı, gönlü darda olan.

Delilik: Cınnet.

Delirmek: Akıl bozmak, çıldırmak.

Dilsiz: Ebkem, lal.

TS: Konuşma engeli olan, konuşamayan; ahraz.

DS: Dilsiz.

Doğurma: Lohusalık, tevlid.

TS: Doğurmak işi; tevlit.

Domalan: Yumru, çiban manasına ta'un kırılğan (veba hastalığı).

DS/BSTS: Mısırlara dadanan ve yumurcak da denilen bir hastalık.

Doncumak: Göğsün kasvetle sıkışması, üzüntü ve kedere boğulmak.

Donmak: Sübat illeti (dona kalmak), çok üşümek.

TS: Yaşamını yitirmek, soğuktan ölmek .

DS: Üşümek, katılaşmak.

Düşük: Döl saktı, çocuk düşürmek.

TS: Yaşayabilecek duruma gelmeden doğan yavru; düşüt, ceninisakıt, bağan, sakıt.

BSTS: Embriyo ya da fetüsün dış ortamda yaşama şansına erişmeden, ağırlığı 500 gramın altında ya da 20-22. gebelik haftasından önce, ölü ya da canlı olarak uterustan atılması, yavru atma.

Düşüt: Sakıt, sikt, zelik, düşük, hefevat.

TAS: Doğum vaktinden evvel ölü olarak anası rahminden çıkan çocuk.

TS: Düşük.

Ergenlik: Uçuk, sivilce.

TS: Çocukluk çağından yetişkinlik çağına geçen kimselerin yüzünde çıkan sivilceler.

Ezinmek: Mide bayılmak, baygınlık hissetmek, gaşyan.

Ezinti: Midenin yuğrulup bir hoş olması, gaşy.

Göğermek: Yara çürümek, kararmak.

Göydürgü: Ateş çıbanı.

Inlamak: İnlemek, zahmetle nefes almak.

TS: Acı, üzüntü belirten kesik sesler çıkarmak; inildemek.

Isındırmak: Humma olmak, sıtmaya tutmak.

Isırgın: İsilik, isirgin, hararet kabarcığı.

TS: İsilik.

İncimek: Kol, parmak, kemik çıkması, kırılması.

İncinmek: Kırılmak, sakat olmak.

TS: İncinmek: Çarpma, sıkışma, burkulma vb. etkenlerle vücudun bir yeri ağrı verir duruma gelmek

İnme: Göğse kalbe, azaya inen felç.

TS: Vücudun bir bölümünde hareket ve hissetmenin kalkması; felç, nüzul, sekte, paralizi, apopleksi.

İpliceek: Rişte (sıtma, hummâ vb. ateşli hastalık) illeti, dud-ı yemani (bir çeşit kıl kurdu).

TS: iplicik: Sığırların soluk borularına yerleşen ve ara konakçısız bulaşan, en çok 8 santimetre uzunluğunda akciğer kıl kurdu.

İşitmek: Duymamak.

Kabarcık: Kör çıban nevinden kızıl lekeler.

Kanamak: Kan akmak.

TS: Vücudun herhangi bir yerinden kan akmak, kan gelmek.

Karık: Kardan olan göz karaltısı vasfında karık göz illeti.

TS: Kar yağmış bir alana bakma sonucu ortaya çıkan göz kamaşması.

Karıncalanmak: Uyuşup batar gibi olmak.

TS: Vücudun bir yerindeki uyuşukluktan sonra, kan dolaşımının başlamasıyla o yerde karıncalar dolaşır gibi bir izlenim uyanmak.

Kıynmak: Yürek ezilip bayılmak.

TS: Ezilmiş veya kırılmış gibi bir duygu duymak.

Kıyıntı: Mide ezilmesi.

TS: Açlık sebebiyle midede duyulan eziklik.

Kızamık: Humma ile karışık cilt hastalığı.

TS: Genellikle küçük yaşlarda görülen, kuluçka dönemi bir iki hafta süren, bulaşıcı, ateşli, ufak kızıl lekeler döktüren hastalık.

Kilitlenmek: Kitlemek, dişler aza teşbik (birbirine geçmek) olmak.

TS: Fiziksel, ruhsal vb. nedenlerle hareket edemez, kıpırdayamaz duruma gelmek.

Kusmak: Kay, (kuma, istifrağ) takiy etmek.

TS: Kusmak işi; gaseyan, istifra, kay, kayetme.

Nasırlanmak: katı deri peyda olmak.

Öğürmek: Göğüsten ses etmek.

TS: Kusarken veya kusacak gibi olurken "öğürtü" sesi çıkarmak.

Öksürme: Göğüs dert edip sual etmek, tenahnuh.

TS: Ciğerlerdeki havanın, solunum organlarının kasılması ve zorlanmasıyla ağızdan gürültü ile çıkması.

Ölet: Salgın, veba, hayvan kırcını.

TS: Kıran.

TAS: Salgın hâlindeki ölüm, kırgın, kıran.

DS: Öldürücü hastalık salgını, kıran, veba, kolera.

Özek: Çıban özü.

Pertik: Perelenmiş, incinmiş, pürtük.

Pertinmek: İncinmek, et burkulmak.

TS: Bertik: Deride mor leke, çürük, incinmiş, burkulmuş.

Pertmek: Kemik kırılmazdan et burkulmak.

Pıhtılaşmak: Kan fasit olmak.

BSTS: Kanın ve vücut sıvılarının koyu kıvamlı veya yarı katı hâle gelmesi, akıcılığını yitirmesi.

Pirelenmek: Pislenmek, pire dolmak.

TS: Üzeri pireyle dolmak.

Pişik: Kulak ardında ve kasıklarda hususan etfalde ter ve hararetten hadis olan mezh, ramas, gamz.

TS: Apış arası, koltuk altı gibi tenin birbirine sürtünen yerlerinde ter, idrar veya dışkının yakmasıyla oluşan kızartı.

Sağırılık: Samem.

TS: Sağır olma durumu.

Sakırdamak: Şiddetli titreme.

TS: Korkudan veya soğuktan titremek.

DS: Çok titremek.

Sancı: Saplayıp sokar gibi ağrıtan buru, karın ağrısı.

TS: İç organlarda batar veya saplanır gibi hissedilen, nöbetlerle azalıp çoğalan ağrı; buru, buruntu.

Sancımak: Bir uzuv dert etmek, veca.

TS: Sancı vermek; burmak, burulmak.

Sangı: Vurgun gibi sersemlemiş baş ve beyin.

TS: Sersemleşmiş, şaşkınlaşmış olan, sözü kolayca anlamayan.

Sangılamak: Başa sangılık gelmek, sersem olmak.

TS: Sangı olmak: Sersemleşmek, şaşkınlaşmak.

Sarılık: Sufret, safra illeti.

TS: Derinin, dokuların ve organizmadaki sıvıların sarı bir renk almasıyla beliren hastalık; karaciğer yangısı, hepatit.

BTST: Kanda bilirubinin aşırı miktarda birikmesi sonucu deri, mukoza ve göz akının sararmasıyla belirgin duru, sarılık.

Savmak: Hastalık, ateş.

Sayrılık: Marazda.

TS: DS: BTST: Hasta.

Seğirmek: Göz kapağı burun kanadı ihtilaç etmek.

TS: Genellikle vücudun bir yerinde deri ile birlikte derinin hemen altındaki kaslar hafifçe oynamak.

Sekeme: Halc illeti, felç, kemikleri solda.

Sergin: Hasta, düşkün.

TS: Yatan (hasta).

Serilmek: Ağır hasta.

Sevindiren: Yalancı gebelik illeti.

Sınmak: Kemik kırılmak.

TS: Kırılmak.

DS: Kırılmak, doğum yapmak.

Sızı: İnce işleyen ağrı, yel.

TS: Hafif ve ince ağrı.

Sızlamak: Ağrımak.

TS: Hafifçe ağrımak.

Sivilce: Ufak çıban, beser, kabarcık.

TS: İçinde irin bulunan küçük deri kabarcığı, en küçük cıban.

Soğuklamak: Soğuk almak.

Soluğan: Bir nevi sadr illeti, tık nefes.

TS: Soluğan: Nefes darlığına tutulmuş.

Şırlagan: Göz illetinden akan.

Şaşı: Gözleri şehla bakmak.

TS: Birbirine paralel görme eksenini olmayan (göz veya kimse).

Telsimek: Telesimek, çocuk zayıflayıp erimek.

TS: Telesimek: Yorulmak, güçsüz kalmak, yorgunluktan bayılacak duruma gelmek, zayıflamak.

Tepsirmek: Hararettten kurumak, hummaya uğramak, sebt illeti arz olmak.

TS: Tepsermek: Kuruyup çatlamak.

Topallık: Topallamak, sakat olmak.

TS: Topal olma durumu.

Tosuncuk: Başlı büyük illetli yaşamaz çocuk.

TS: Olması gerekenden daha iri doğmuş çocuk.

Tutar: Sara illeti, tutarık.

DS: Sara hastalığı.

Tutukluk: Felç, lüknet.

Tutuşma: İltihap.

Uğunmak: Bayılmak.

TS: Ağlaya ağlaya bayılmak.

Urlanmak: Ur hasıl olmak.

Uykusuzluk: İlet-i seher.

TS: Uyku uyuyamama veya uyumamış olma durumu.

Üşütmek: Soğuk almak, soğuklamak.

TS: Üşüyüp hasta olmak, soğuk almak.

Üzmek: Hasta etmek.

Üzülmek: Hastalığı uzamak.

Vırlamak: Baş ağrısı vermek.

TS: Vırıldama.

Vurulmak: Hastalığa tutulmak.

DS: Hastalanma belirtisi göstermek.

Yaralamak: Cerh etmek.

Yarık: Fıtık nevi, kasık yarığı.

DS: Çatlak.

BTST: Herhangi bir organ veya oluşum üzerindeki uzunlamasına seyir gösteren açıklık, kleft.

Yenik: Diş yarası.

TS: Yenirce: Kemik ve diş dokusunun harap olması durumu.

Yığınmak: Bayılmak.

Yılancık: Humre şişi, al basma, dâ'ü'l ferfir (kuduz).

TS: Streptokok denilen mikropların bir sıyrığa veya yaraya bulaşarak yaptıkları hastalık, kızılıyörük.

Yırlmak: Çıban çatlamak.

Söz Öbeği ile Kurulanlar

İsim Tamlaması

Hayvan ağısı: Humma.

Baş ağrısı: Suda, gussa.

At sineği: Uyuz.

TS: Isırıcı bir tür sinek.

Çiçek illeti: Maruf hastalık, attı olursa kurdeşen.

TS: İrinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalık.

Domuz elması: Domalan.

Tavşan dudağı: Yarık dudak.

TS: Doğuştan üst dudağı yarık olan (kimse); yarık dudak.

BSTS: Yarık damak.

Gece yanığı: Yüz ve elde olan kara yara.

TS: Uçuk gibi birdenbire oluşan kabarcıklı deri döküntüsü.

Gelincik illeti: İstiska-i umumi: vücutta su birikmesi, su toplanması, ödem.

TS: Yılancık, arpacık, çıban vb.

Karın gerginliği: Rih (yel), vücutta duyulan sızı, yel, ağrı.

Gezlik yiyici: Çıban.

Göğüs illeti: İlel-i sadriye: göğüsle ilgili hastalıklar.

Göz ağrısı: Remed (göz iltihabı).

İç ağrısı: Veca-i ishal (ishal ağrısı).

İt dirseği: Arpacık.

TS: Arpacık.

Dil kabarcığı: Nefeta (çiçek).

Yara kanı: Şuhb, hayz (ay başı), tams.

Tavuk karası: Göz illeti.

TS: Gece körlüğü.

Kasık çatlağı: Fıtık.

TS: Kasık fıtığı.

Mide kaynaması: İltihap.

Bağırsak kazıntısı: Şedit (şiddetli) ishal.

Kıl kıran: Saç kıran.

TS: Saç kıran.

Saç kıran: Daz.

Basur memesi: fistola (tıpta akıntılı kanal).

TS: Anüste genişleyip meme başı gibi uzamış damar yığımı.

Köpek memesi: Koltuk teverrümü (verem) (Koltuk altı kökü iltihabı).

Makat nasırı: arkan, künb (topak).

Kuş palazı: Boğaz ağrısı.

TS: Difteri.

Kan pıhtısı: Karis (donmuş), alaka (kan pıhtısı).

Sidik şekeri: Diyabet.

Meme sinili: Sa'rûr.

Bel soğukluğu: Harka-i bevl (idrar yanması).

TS: Üreme organlarının akıntılı ve bulaşıcı bir hastalığı.

Taş illeti: Husât, husyat (husye iltihabı), taş dökmek.

TS: Bazı organların içinde, özellikle idrar kesesi vb.nde oluşan, türlü biçim ve hacimdeki katı madde.

Tavşan dudağı: Yarık dudak.

TS: Doğuştan üst dudağı yarık olan (kimse); yarık dudak.

Tavuk götü: Siğil nevinden ayak nasırı.

TS: Siğil.

DS: El ve ayakta olan siğile benzer bir çeşit yara.

Tavuk karası: Şepkeri, ahfeş.

TS: Gece körlüğü.

Yenir illeti: Yiyici çiban, âkile.

TS: Yenirce: Gittikçe genişleyen yara.

DS: Cüzzam, frengi.

Sidik zoru: Usret-i bevl ihtibâs, hasâre.

TS: İdrar zoru, güçlkle idrara çıkma.

Sıfat Tamlaması

Ağır hastalık: Maraz-ı mevt.

Akar yara: Azgın cerehatli riş.

Akar yaş: Dümu (gözyaşı).

Eksik çocuk: Hadic.

TS: Eksik doğmak: vaktinden önce veya organları gelişmeden doğmak.

Eğri göz: Göz kapağında olan et beni, zat: iltihap.

Murdar ilik: Omurga içinde olan nuha (ılık) (murdâr ilik [Far. "murdâr" (Kirli, pis) + T.]: Omurilik, omurga içindeki kanal boyunca uzanan sinir dokusu (Doğan, 2017: 43).

İnce hastalık: Sadır illeti, göğüs hastalığı.

TS: Verem.

Kapalı kutu: Gizli sıtma.

Kuru hastalık: Hadbe (arka yumruluğu, kamburluk), meslul (vücudunda ur bulunma).

Kuru öksürük: Balgamsız öksürük.

TS: Balgam çıkarılmayan öksürük.

Salgın hastalık: Maraz-ı müstevli.

TS: Kısa zamanda çevredeki insanların, hayvanların veya bitkilerin büyük bir bölümüne bulaşan.

Salgın deli: Tecennün (çıldırma, delirme, aklını oynatma).

Onulmadık yara: Denef (İyileşmeyen hastalık), akam, maraz-ı mülazım.

Şedit öksürük: Boğmaca.

Soğuk ter: Hastalık.

Azgın yara: Onulmaz, iyileşmez yara.

Birleşik İsim

Entbent olma: Yaralanmak.

Epsem olmak: Dili tutulmak.

TS: Epsem: Ses çıkarmayan, susan (anlamı daralmış).

Arı sokmak: Arının ısırması.

Soğuk almak: Teberrud (soğuşam), zükkam (nezle), nezle olmak.

TS: Üşüyerek hastalanmak, üşütmek.

Deyim

Dudakları ağarmak: Hasta, natüvan olmak.

Dili ağır olmak: Hastanın dili tutulmak, leknet.

Kulağı ağır: Sağır.

Ağırılık basmak: Uykuda kâbus, tevbih-i şedid.

Eksik doğmak: Düşük yapmak.

TS: Vaktinden önce veya organları gelişmeden doğmak.

Fiske fiske kabarmak: Nefata (nefat), çalışmaktan dolayı elde çıkan kabarcık.

Baş dönmek: Devvar, tavan başa geçmek, göz kararmak.

Geniz tıkanmak: Genize kaçmak.

Can gelip gitmek: Bayılmak.

Göbek düşme: Fıtık.

Güçük kalmak: Sakat olmak.

TS: Büyüyememek, küçük, bodur kalmak.

Göz kararmak: Bayılmak.

Boğaz inmek: Nezle.

Aklı kaçırmak: Çıldırma.

Göz kararmak: Bayılmak.

Mide karışmak: Bulanmak.

Yürek katılmak: Gönülden hafakan gelmek.

Kas katı kalmak: Ölüp donmak, donmak.

İç kıyılmak: Bayılmak, hafif gaşy (bayılma).

Öd, yürek kopmak: Korkudan ölmek.

TS: Çok korkmak.

Ağız köpürmek: Kudurmak.

TS: kudurmak, çok öfkelenmek.

Kan oturmak: Bereden bir uzuv kararıp morarmak.

TS: Bir damarın çatlamasıyla sızan kan, dokular arasına akıp kalmak.

Sararıp solmak: hasta olmak.

TS: sağlığı bozulmak.

Göğüs sıkışmak: Zayk-ı sadr.

Düşüp yatmak: Bayılmak.

Yürek sürmek: İshal.

Lehçe-i Osmani taranmış ve 218 adet insana özgü hastalık adı fişlenmiştir. Sözlükte J, L, R harfleri ile hastalık adı tespit edilememiştir. Bu sözcüklerin 200 tanesi bedensel hastalıklarla ilgili olup 18 tanesi ise ruhsal hastalıklarla ilgilidir: ağırlık basmak, ağırlıklı, boğulma, çarpılmak, çıldırmak, daralmak, darlanmak, deli, delilik, delirmek, doncumak, aklı kaçırmak, kıyınmak, kilitlenmek, sangı, sangılamak, uğunmak, yığınmak sözcükleri ruhsal hastalık olarak fişlenmiştir. İncelenen sözcüklerin 106 tanesine karşılaştırdığımız sözlüklerde rastlanmamıştır. Ancak 112 sözcüğe TS'de, DS'de TAS'ta ya da BSTS' de rastlanmıştır. Bu sözcüklerin bazıları birebir aynı ses ve anlam değerini taşıırken bazıları ise bazı ses değişikliklerine ve anlam değişimlerine uğramıştır. Sözlükte madde başı sözcüğün açıklamaları Türkçe yapılmış, sözcüğün Türkçe eşanlamlısı varsa gösterilmiştir. Aynı zamanda sözcüğün Arapça, Farsça ya da alındığı dildeki anlamları da açıklamalara ilave edilmiştir.

Hayvanlara Özgü Hastalık Adları

Kök Halinde Olanlar

Ağrı: Bir tarafı ağmış ve sakat olmuş manasına, elem, sızı.

DS: Sığır ve koyunlarda sıcak ve yağlılıktan ileri gelen bir hastalık.

Kılav: Karger manasına davara arız şap gibi bir marazdır. Ağızdan köpük gelip helak olur.

Kuduz: Kutuz, azmış köpek ve sair akur (saldırgan).

TS: Köpek, kedi, tilki vb. memeli hayvanlardan ısırma, tırmalama veya salya yolu ile insana geçen, genellikle çırpınma, sudan korkma şeklinde beliren, zamanında aşı yapılmazsa ölümle sonuçlanan hastalık.

Parpul: Anadolu'da kuduz hayvan.

Yapım Eki Alarak Türetilenler

Aksak: Anadan doğma topal.

DS: Koyunun tırnağı arasında meydana gelen ve çakı ile kesilerek yerine tuz basılan şişkinlik, çıban.

Alacalanmak: Göz hirelenmesi (göz kamaşması).

DS: Alacalama: At ve eşeklerin ağzında olan bir çeşit hastalık, sıraca hastalığı, çiçek bozuğu.

Alazlama: Yılcık nevi humre (yılancık hastalığı).

DS: Yüzde ve vücutta çıkan çıbanlar, kızartılar, yılancık, yeni buzağılayan ineğin memeleri şişerek süt veremez hale gelmesi ve sığırlarda karın şişmesi.

Arpalamak: Hayvanın yemeden dolayı hasta olması.

DS: Çok yem yiyen hayvan, su içerek şişmek, ölmek.

Çatılmak: At ve devenin bacakları ayrılıp helak olması.

İplice: Rişte (sıtma, hummâ vb. ateşli hastalık), illeti, dud-ı yemani (bir çeşit kıl kurdu).

TS: iplicik: Sığırların soluk borularına yerleşen ve ara konakçısız bulaşan, en çok 8 santimetre uzunluğunda akciğer kıl kurdu.

Kelebekli: Koyun hastalığı.

Köçeklemek: Devenin doğurması.

Ofkurmak: Hayvanat acı ile uzun uzun sinlemek.

Öğüldemek: Hayvanlarda diş gıcırdatmak.

Söz Öbeği ile Kurulanlar

İsim Tamlaması

Çiçek illeti: Maruf hastalık, attı olursa kurdeşen .

TS: İrinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalık.

Dil altı: Tavuk illeti, kurbağacık nevi (bir tür ağız hastalığı) .

TS: Tavuklarda görülen bir hastalık.

DS: Mikrop kapıldığı için dilaltında çıkan kurbağa gibi ses çıkartan kabarcık, sığırlarda görülen bir hastalık. (Hayvanın dilinin altında kıl çıkar, hayvan ot yiyemez.)

Karakuş illeti: Atın kış ayağının aşığına inen su.

TS: Atların ayaklarında şiş yapan bir hastalık.

Kuyruk üstü: Tavuklarda olan bir nevi mühlik çiban.

Sıfat Tamlaması

Kara taban: İpek böceğinin ayaklarından kızarıp telef olması.

TS: İpek böceklerinde geniş çapta ölüme yol açan kelebek hastalığı.

DS: Hayvan ve insanlarda ayakaltında olan iltihaplı yara.

Taranan sözlükte yukarıdaki örneklerden 14 sözcük: “parpul, öğüldemek, ofkürmek, kuyruk üstü, kelebek, kılav, köçeklemek, karakuş illeti, kara taban, dilaltı, çiçek illeti, çatılmak, arpalamak, kuduz” hayvan hastalık adı olarak kaydedilmiştir. Ancak “ağrı, aksak, alacalanmak (alacalama şeklinde), alazlama, iplice” sözcükleri LO’da genel hastalık adı iken DS’de anlamı daralarak sadece hayvanlara ait birer hastalık adı olarak kayda geçirilmiştir. Kuduz sözcüğü ise hem LO’da hem de günümüz sözlüklerinde hayvandan insana geçen bir hastalık olarak açıklanmıştır. Buna göre hayvanlara ait 19 adet hastalık adı fişlenmiştir.

Bitkilere Özgü Hastalık Adları

Kök Halinde Olanlar

Deli: Mecnun, akli yittik.

BSTS: Çanta hastalığı (bir nevi mantarların ağaçlarda yol açtığı hastalık).

Yapım Eki Alarak Türeyenler

Domalan: Yumru, çiban manasına ta’un (bulaşıcı) kırılğan (veba hastalığı) .

TS: Bozkır ve benzeri arazilerde ilkbahar aylarında yetişen, gelişimini toprak altında tamamlayan, gövdesi yumru biçiminde, asklı bir tür mantar; yer mantarı, keme (Terfezia arenaria). Hastalık anlamında kullanılmıyor.

DS/BSTS: Mısırlara dadanan ve yumurcak da denilen bir hastalık.

TAS: Zehir (Arap mantarı, keme).

Söz Öbeği ile Kurulanlar

İsim Tamlaması

Domuz elması: Domalan.

Sözlükte bu 3 hastalık adının anlamı genişleyerek Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğünde, Derleme Sözlüğünde ve Tarama Sözlüğünde bitki hastalıkları için de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tedavi ile İlgili Sözcükler

Kök Halinde Olanlar

Aşı: Bir yerden bir yere iyileştirmek için vasıl olan bir miktar şey.

TS: Birtakım hastalıklara karşı bağışıklık sağlamak için vücuda verilen, o hastalığın mikrobuyla hazırlanmış eriyik.

Dağ: Misem, mikvah, iyileştirmek amacıyla yakı açmak.

TS: İyileştirmek için vücudun hastalıklı bölümüne kızgın bir araçla yapılan yanık.

TAS: Yara.

DS: Yanık yarası.

Haraza: Sığır böğründen çıkarılan ve sarılık hastalarına içirilen ve sürülen şey.

TS: Sığırın öd kesesinden çıkan taş.

DS: Ciğer hastalığı, öksürük; Büyük baş hayvanların iç organlarından çıkarılan ve sarılık hastalığına iyi gelen bir madde.

Harizme: Sığır midesinden çıkarılan panzehir.

Pırpı: Yılan sokmasında bir nevi kullandıkları kömür.

TS: Yılan sokmasına karşı ilaç olduğuna inanılan bir taş türü.

Em: Deva, ilaç.

TS/DS/ TAS: İlaç, deva, çare.

Yapım Eki alarak Türetilenler

Arılmak: Şifayab olmak.

Arımak: Temizlenmek, hastalıktan kalkmak.

TAS: Yorulmak, zayıflamak manasında.

Çizdirmek: Hacamat ettirmek.

Dağlamak: Dağ vurup yakmak, nişan yapmak, türlü uzvu tebir etmek, muhaffefi.

TS: Akan kanı dindirmek veya hasta bölümleri ortadan kaldırmak için vücudun bir yerini kızdırılmış bir metal araçla yakmak.

DS: Yaraya kızgın demir basmak.

Derilenmek: Yaranın iyileşmesi.

Deşmek: Çıban ve şiş yarmak.

DS: Delmek, yarmak, yara açmak.

TAS: Yarmak, yarıp açmak.

Dirilmek: İyileşmek.

TS: Hastanın yeniden sağlığını kazanması, iyileşmek.

Sağalmak: Sıhhat bulmak.

TS: Sağlığa kavuşmak; iyileşmek.

Onmak: İyi olmak, sıhhat bulmak.

TS: Hastalıktan, dertten kurtulmak; şifa bulmak, felah bulmak.

Söz Öbeği ile Kurulanlar

Sıfat Tamlaması

Ak sürür: Baş ilacı.

Birleşik İsim

Kırımtartar: Müshil ilacı.

Deyim

Enfiye çekmek: Burna ilaç çekmek, şemm.

TS: Keyiflenmek amacıyla çürütülmüş tütünden yapılan tozu buruna nefes yoluyla almak.

Tüyü düzmek: Hayvanın donu iyileşmek.

TS: Hayvanın tüyünün düzelmesi.

Taranan sözlükte hastalık adlarının yanı sıra tedavi ve iyileşme ile ilgili sözcüklerle de karşılaşmıştır. Hastalık adlarının kavram alanına dâhil olduğu düşünüldüğünden bu sözcükler de incelenmiş ve 19 adet sözcük kayda geçirilmiştir. Buna göre “enfiye çekmek: buruna ilaç çekmek” manasında kullanılırken anlam değişerek “keyif veren maddelerin buruna nefes yolu ile alınması” manasında kullanıldığı görülmüştür. “Arımak, arılmak: şifayab olmak, hastalıktan kalkmak” sözcükleri günümüz sözlüklerinden DS’de “temizlemek, temizlenmek” olarak kaydedilmiştir. “Kırımtartar, harizme, derilenmek, çizdirmek, ak sürür” sözcüklerine günümüz sözlüklerinde rastlanmamıştır. Ancak “em, onmak, tüyü düzmek, sağalmak, pırpı, dirilmek, deşmek, dağlamak, dağ, aş” sözcüklerinin LO ile aynı manada kullanıldığı tespit edilmiştir.

SONUÇ

Lehçe-i Osmani’de hastalık adlarının incelendiği bu çalışmada hastalık adı olarak 246 sözcük fişlenmiştir. Bu sözcüklerin 218’i insanlara özgü hastalık adları ile ilgilidir. 19’u hayvanlarla ilgili hastalık adları olup bu sözcüklerin 7’si hem insan hem hayvan hastalığını karşılamaktadır. Bitkilerin hastalıkları ile ilgili 3 sözcük kaydedilmiştir ancak bu sözcükler LO’da insana ait hastalık adını karşılarken anlam genişlemesine uğrayarak günümüzde bitkilere ait hastalık isimlerini de karşılar duruma gelmiştir. Tedavi ve iyileşme ile ilgili 19 sözcük kaydedilmiştir. Hastalık adları oluşturulurken genellikle Türkçe kelimelerin tercih edildiği görülmüştür. Bu sözcükler ağızlarda kullanıldığı hali ile de sözlükte yer almıştır. Bunun yanında hastalık adlarının 63 tanesinin kök halinde, 137 tanesinin yapım ekleri ile 41 tanesinin isim tamlaması şeklinde, 18 tanesinin sıfat tamlaması biçiminde, 28 tanesinin deyim olarak ve 5 tanesinin birleşik isimlerle kurulduğu tespit edilmiştir. Türkçe hastalık terimlerinin olduğu görülmüş ancak bu terimler günümüzde yerini alıntı sözcüklere bırakmıştır. Sivme: diyabet gibi. Adlandırmalar genellikle benzetme yoluyla yapılmaktadır: köpek memesi, çiçek illeti, tavşan dudağı, dudakları ağarmak, fiske fiske kabarmak, gece yanığı, gelincik illeti. İnceleme kısmındaki örneklerden görüldüğü üzere bazı hastalık adlarının yansıma sözcükler kullanılarak ad olduğu söylenebilir. Öğüldemek, ofkurmak, öğürmek. Hastalık adlarının çoğunun örtmecelerle kurulduğu görülmektedir: iç ağrısı: ishal, murdar ilik: omurgadaki illetli ilik, ince hastalık: verem, kuru hastalık: arka yumruluğu, kamburluk, kapalı kutu: gizli sıtma. Bu da Türk kültüründeki bazı sözcüklerin açık açık kullanılamaması inancından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla hastalık isimlerinin ve ölüm kavramının daha yumuşak sözcükler kullanılarak ifade edildiğini söylemek mümkündür. Sözlükte ölet: salgın sözcüğü kayda geçirilmiştir. TS’ de bu sözcük yer almakla birlikte son zamanlarda yaşadığımız Covid-19 pandemi dönemini ifade etmek için sadece salgın sözcüğü kullanılmış, ölet sözcüğü kullanılmamıştır. Yürek sürmek: ishal, tutuşma: iltihap, şırlağan: göz akıntısı, yenir illeti: cüzzam, sivme: diyabet, sidik şekeri: diyabet, sevindiren: dış gebelik, sekeme: felç, pertmek: burkulma, karık: kar körlüğü, göydüğü: ateş çıbanı, çiğsinmek: uykusuzluk, hılk: boğaz balgamı gibi hastalık adlarından bazıları günümüz sözlüklerinde yer almamaktadır. Yer alan sözcükler ise günlük dilde ya da tıp literatüründe çok tercih edilmemektedir. Bunun yerine aynı hastalığı ifade edecek olan alıntılama ya da türetme ile yeni bir sözcük tercih edilmekte ve bu sözcükler sadece sözlüklerde birer madde başı olarak kalmaktadır. Sözlükte genellikle humma, çıban, siğil, ur gibi cilt hastalıkları; yaralanma, kırık, kesik, incinme gibi ortopedik hastalıklar; verem, nezle, solunum yolu hastalıkları; iç hastalıklar, mide rahatsızlıkları, hemoroit gibi bağırsak hastalıkları; ruhsal hastalıklar, bitlenme, kuduz gibi hayvanlardan bulaşan hastalıkların yer aldığı görülmektedir. Bazı hastalık adları anlam genişlemesine uğrayarak hem insana hem hayvana ya da bitkiye ait bir hastalığı ifade etmeye başlamıştır: deli, domalan, domuz elması gibi...Bir toplumun hasta olmayı algılayışı ve buna göre bir davranış kalıbı geliştirip şifalanmak için tedavi yöntemleri geliştirmesi yaşamını sürdürmesi için önemlidir. Bunu bazı kavramlarla anlamlandırmaya ve aktarmaya çalışması toplumun kültürel birikiminin bir sonucudur. Tespit edilen bu sözcükler de o dönemdeki sosyal sağlık kültürünün ortaya çıkarılması açısından kaynak olarak kullanılabilir. Türk dilinin yazıyla takip edilebilen en eski dönemlerinde hastalıkla ilgili bazı sözcük ve kavramların gerek Türkiye Türkçesi ağızlarında gerekse Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde hâlâ kullanılması dilde ve kültürde devamlılığın göstergesidir. LO’da yer alan hastalıkla ilgili bu ifadeler, geçmişte kavramlaştırma gücünün varlığına örnektir. Aynı zamanda günümüzde de bu sözcükler alıntı sözcük ve kavramların Türkçe kökenli sözcüklerle de ifade edilebileceğinin belirtisidir. Bu çalışmanın Türk terim bilimine ve Türkçenin tarihsel sözvarlığı araştırmalarına katkı sağlayacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

Ay, Y. (2020). “Milliyetçiliğin Türk Lisanı Üzerindeki Tesiri: Kamus-u Türkî ve Lehçe-i Osmanî Üzerinden Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ayverdi İ. “Kubbealtı Lugatı”. Erişim adresi: <https://lugatim.com/>

Bahadır, D. Ş. (2016b). “18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Metni: “Netîcetü’l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti’l-Bikriyye”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9 (43): 185-194.

Bahadır, D. Ş. (2016a). “18. Yüzyıla Ait Bir Tıp Metninde Terminoloji”, Diyalog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, 13: 37-49.

Çetin Milci, E. & Kaman S. (2016). “Bükri, Hörgüç ve Kambur Kelimeleri Üzerine”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9 (46): 71-78.

Çiçekler, A. N. & Gürlek M. (2016). “Osmanlı Tıp Metinlerinde Geçen Hastalık Adları Üzerine”, Electronic Turkish Studies, 11(21): 95-112.

Çiftioğlu, A. (2015). “Türkçede Örtmece Sözlüklerin Oluşum Yolları”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 45: 136-160.

Demir, R. (2020). “Yusuf Kısaslarına göre Mısırdaki Yaşanan Salgın”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 155-170.

Doğan, A. T. (2017). “Türklerin Dünyasından Uzaklaşan Türkçe Tıp Terimleri: Eski Anadolu Türkçesinden Türkiye Türkçesine”, SUTAD, Güz (42): 37-57.

Durmaz, E. K. (2019). “Bir Dizin Denemesi: Lehçetü’l Lügat’ta Geçen Organ Ve Hastalık Adları”, Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 22: 67-79.

Efe, K. (2020). “Eski Türkçedeki Bedensel Engellilik ve Hastalık Sözcüklerinin Türkiye Türkçesindeki Görünümleri.”, Turkish Studies, 15(4): 1785-1807.

Gözütok, A. (1997). “Türkiye Türkçesinin İlk Sözlüğü Lehçe-i Osmânî.”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24: 29-37.

Koc, A. (2010). “Hastalık İsimlerinde Örtmece”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 188: 77-94.

Şemsettin Sami (2004). Kamus-ı Türki, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Türk Dil Kurumu. “Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü”. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu. “Derleme Sözlüğü (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)”. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu. “Güncel Türkçe Sözlük”. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu. “Tarama Sözlüğü”. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Vefik, Paşa A. (2000). Lehçe-i Osmânî (Haz. Recep Toparlı), TDK Yayınları, Ankara.

Vural, H. & Tuncay, B. (2006). “Ahmet Vefik Paşa ve Türk Diline Katkıları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 46: 1-23.

Yılmaz, K. & Tosun, A. R. (2021). “Ahmet Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmânî’inde Tanımı Bulunmayan Maddeler Üzerine”, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 14 (33): 401-409.